

Передмова

Шанкар Ведантам

Узимку 2011 року ми з дружиною та донькою сіли в машину й вирушили з Вашингтона в Торонто до наших друзів. То була чудова поїздка, під час якої ми побачили лісисті узгір'я Аллеганів, озеро Ері та Ніагарський водоспад. Але в дорозі нам довелося зупинитися в Піттсбурзі, де я мав зустрітися з одним засудженим злочинцем.

Здається, мої дівчата не дуже й здивувалися. Під час однієї з попередніх подорожей ми заїжджали до в'язниці суворого режиму, де я взяв інтерв'ю в засудженого за вбивство, використавши згодом цей матеріал для написання «Глибинного мозку». Утім, мій другий респондент сидів за шахрайство. У старому оголошенні про розшук для Служби маршалів США було вказано, що чоловік створив «організацію з ознаками секти» — так звану Церкву любові. Якщо бути геть точним, то цьому аферистові вдалося реалізувати одну з найнеймовірніших і найхитріших оборудок в американській історії. Його звали Дональд Лоурі.

Уперше я дізнався про Лоурі з малозрозумілої публікації, яку прочитав за пів року до того. У ній мимохідь згадувалися окремі елементи хитромудрої схеми, яку автор дослідження по-науковому сухо назвав «досить вигадливим механізмом з розсилання прямої поштової реклами». Я зацікавився й почав шукати додаткову інформацію. На мій превеликий подив, її не бракувало. Хто пам'ятає американську пресу й телевізійні новини кінця 1980-х, той, напевно, про «Церкву любові» щось та й чув. Справу Лоурі відстежували The New York Times

і Los Angeles Times, кілька загальнонаціональних журналів і чотири великі телемережі. Інтерв'ю в нього брали Білл О'Райлі для Inside Edition та Морі Повіч для Current Affair. Судовий процес транслувала Australian Broadcasting Corporation і висвітлював Paris Match, найбільший суспільно-політичний тижневик Франції. Цій історії присвячений один з ранніх і вже легендарних випусків Geraldo.

А історія була дивною і захопливою. Немолодий лисуватий письменник з невеликого містечка в середньозахідній глухомані створив низку вигаданих жіночих образів і почав надсилати любовні листи десяткам тисяч чоловіків. Оце й був той самий «досить вигадливий механізм з розсилання прямої поштової реклами». У кожної його героїні був свій стиль письма, словниковий запас і біографія. Листи друкували великими партіями, але кожен містив щось унікальне. Лоурі використовував шрифти, які імітували реальний почерк, і папір ніжних відтінків. Тексти були по-жіночому манірними й рясніли ліричними відступами. Тисячі адресатів відписували у відповідь. Протягом тижнів, місяців, а інколи й років чоловіки виливали душу в листах до своїх гаданих кореспонденток. Багато хто закохувався, вірячи, що знайшов свою половинку. Підживлюючи любовне листування, чоловіки перераховували Лоурі та його організації сотні тисяч доларів, дехто навіть заповідав «подругам» усі свої статки. Слідство ФБР установило, що схема Лоурі збагатила його на мільйони доларів. Злочинне угруповання повністю займало одну з найпрестижніших офісних будівель у центрі Моліна, штат Іллінойс, і володіло кількома типографіями, придатними для друку газети середнього формату. Організація налічувала п'ятдесят членів. На момент арешту в автопарку Лоурі було двадцять машин, зокрема «ролс-ройси» і «ягуари», а також особистий механік на повній ставці.

Мене завжди цікавили шахраї. Як і художники-фальсифікатори, це зазвичай колоритні персонажі, чиї неординарні історії стають запорукою цікавого репортажу. Але дещо в справі Лоурі видавалося мені аж надто неправдоподібним. Коли 1988 року всю цю схему викрили, а його самого притягнули до судової відповідальності за шахрайство, абоненти «любов-

ної пошти» з'їхалися до будівлі суду в Пеорії, штат Іллінойс, захищати Лоурі. Дехто з них казав, що завдяки «Церкві любові» позбувся наркотичної залежності й відчуття самотності, а було навіть двоє таких, які стверджували, ніби листування вберегло їх від самогубства. Один чоловік виступив проти слідства, що намагалось захистити його та інших жертв. «Той поштовий інспектор, який допоміг слідчим, зруйнував моє життя», — заявив він.

Як це, чорт забирай, можливо? Чому жертви шахрайства захищали афериста навіть після того, як усе вплигло на чисту воду? Скидалося на те, ніби ошуканець та ошукані були спільниками. З такими міркуваннями я звернувся до автора наукових публікацій Білла Меслера. Наші обговорення стали основою майбутньої книжки. І хоча розповідь ведеться від моєї особи й крізь призму мого сприйняття, цей текст є результатом нашої спільної праці.

Те, що почалося з допитливості, обернулося на пошук розуміння: у чому ж полягає сила — і парадокс — самонавіювання? Це змусило мене переглянути засадничі аспекти свого світогляду. Так я збагнув, що більшу частину свідомого життя вже вивчав самонавіювання й самообман. У моїй книжці «Глибинний мозок» («The Hidden Brain»), яка стала першим кроком до запуску однойменного подкасту та радіопрограми, ідеться про необхідність знімати із себе нашарування брехні, бо вона спотворює наше сприйняття реальності й унеможливорює самовдосконалення. Користь від виявлення ментальних збоїв та упереджень здається очевидною. У нашу епоху руйнівний ефект брехні, шахрайства чи самообману не потребує зайвих демонстрацій.

Певна річ, усім хочеться вміти відрізнити правду від брехні. Ще з часів Сократа, який закликав пізнавати себе, найвищою чеснотою вважається спроможність бачити світ таким, яким він є, не втрапляючи в полон ілюзій. «Правда позбавить вас пут!» — обіцяють нам реформатори й революціонери всіх часів. Але як тоді зрозуміти учасників любовного листування Лоурі, які не просто пошилися в дурні, а ще й боронили своє право залишатися ошуканими навіть після розкриття злочинної схеми?

Найпростішу відповідь на це запитання озвучили в ток-шоу Geraldo й розтиражували численні медіа, які висвітлювали цю історію: у шахрайській сіті Лоурі втрапили здебільшого наївні, знедолені невдахи, надто слабкі, щоб захищати власну гідність після такого принизливого глуму. В одному зі своїх випусків ведучий Fox Херальдо Рівера запросив на ток-шоу учасницю «Церкви любові» (модель, яку найняв Дональд Лоурі) та асистента письменника, який допомагав писати листи. Також Рівера приніс у студію цілий оберемок речей, зокрема пеньюар і жіночі мереживні трусики, якими енергійно розмахував над головою, мов прапором, описуючи в такий спосіб «ретельно продуману аферу».

Рівера продемонстрував публіці й зачитав у театральній манері один з любовних листів, які надходили жертвам: «Мені здається, що я жила саме для цієї миті. Твої поцілунки були пристрасними, але не вимогливими чи агресивними. Я лежала на ліжку поруч із тобою, практично під тобою. Дощ вибивав по даху свій ритмічний дріб. У небі чути було подих вітру. Та ніч була створена для кохання. Для нас».

У кадрі з'явився Карл Корнелл, 84-річний арканзасець, давній «парафіянин» «Церкви любові». Того дня, як зазначив Рівера, у Корнелла був день народження, і переліт до Нью-Йорка став першою в його житті авіамандрівкою. Корнелл мовчки слухав, як Рівера розвінчує схему з листуванням, а коли йому нарешті дали слово, то аж вибухнув від люті.

— Ви купили мені білети, але якби я знав, яку кумедію ви тут встроїте, то ніколи в життю не пішов би на таке.

Херальдо намагався його втихомирити, але Корнелл ніяк не вгавав.

— Я прийшов розказати правду, але бачу, що правда нікого не цікаве!

— Карл, я не мав наміру вас образити, я лише вказую на факти, — захищався Рівера.

— Ви обіжаєте не мене, а моїх друзів, — відрізав Корнелл.

Уперше натрапивши на цю історію, я задовольнився поширеним поясненням, що Лоурі був талановитим шахраєм, а його жертви — довірливими йолопами. Але, записавши низку інтерв'ю з учасниками «Церкви любові», прочитавши їхні

свідчення на суді, поспілкувавшись 2011 року із самим Лоурі, проштудіювавши сотні робіт з медицини, психології та економіки, я дійшов висновку, що не все так просто. Найперше я почав усвідомлювати, що самообман, до якого вдавалися парафіяни «Церкви», і їхня співучасть у схемі Лоурі траплялися й раніше. Схожих прикладів безліч, хоча вони й не такі масштабні. Більшість цих обладунків були на позір цілком законними, тож нікому не спало на думку називати їх аферами чи позиватися до суду. Усе це скидалося на танці між аферистом та його жертвою. Інколи ця своєрідна угода взаємно погоджена, та найчастіше невисловлена й неявна.

Усі ці приклади змусили мене переосмислити ще одне загальноприйняте міркування, і я спитав себе: а чи могло так статися, що «Церква любові» й справді допомогла бодай кільком своїм «чадам»? Невже це геть неможливо? Якщо все це фальшивка, то як тоді бути з тими, хто заявляв, що любовне листування подарувало їм друге життя, урятувало від залежності й самогубства? У голові крутилася нав'язлива думка: чи може самообман привести до позитивних наслідків? І коли я поставив собі це запитання, то знову згадав ті історії. Я збагнув, що люди так уперто чіпляються за свої хибні переконання хоча б тому, що від них буває інколи цілком конкретна користь: самонавіювання допомагає нам досягати соціальних, психологічних чи біологічних цілей. Далеко не завжди сліпа віра є ознакою ідіотизму, патології чи моральних вад.

Коли я почав сумніватися у своїх припущеннях, то одразу зауважив тріщини, якими вкритий Храм здорового глузду. Я зрозумів, що угода між шахраєм і жертвою — явище не лише поширене, а й часто корисне, практичне та часом надважливе. Такі угоди можуть визначати характер наших взаємин, ставати запорукою прогресу цілих спільнот і навіть передбачати тривалість нашого життя.

І поступово я дійшов висновку, що непохитна віра в ілюзію свідчить не так про ступінь розумового розвитку, як про силу реакції на обставини. Опір такій спокусі — це не просто ознака освіченості чи інтелекту, а привілей. Якщо ви не вірите в Санта-Клауса чи Непорочне Зачаття, то лише тому, що ваше життя ніяк від цього не залежить. Ваш матеріальний, культур-

ний та соціальний світи надають вам інші інструменти для забезпечення психологічних і фізичних потреб. Але, щойно звичне життя затріщить по швах, а ґрунт вислизне з-під ніг, ваш мозок почне хапатися за найнеймовірніші примари. Як то кажуть, на війні атеїстів не буває.

*

В основі наших проблемних відносин із правдою лежить ось яка дилема: надія спонукає нас жити, але світ робить усе, щоб ми цю надію втратили. Для більшості людей відмова від самообману означає зануритися у відчай та екзистенційну кризу. Особливо чітко це видно, коли охоплюєш поглядом загальну картину. Якщо всю історію життя на Землі умовно позначити стометровою лінією, людство з'явиться на ній лише за кілька міліметрів до крайньої правої позначки. Нашу історію — з постанням та занепадом імперій, з усіма музичними й літературними шедеврами та знаннями, записаними на сторінках енциклопедій, — можна втиснути в останню маленьку поділку. А якщо розсунути рамки та спробувати досягнути історію самої Землі, значення людства стане просто мікроскопічним: Земля ж бо одна із сотень мільярдів планет, і це лише в нашій галактиці, а таких галактик два трильйони. Людство — тільки крихітна частинка велетенського Всесвіту. А наше існування як індивідумів? Воно дрібніше ще в мільярди разів.

То як нам до цього ставитися? Усвідомлення власної незначущості в просторі й часі може викликати захват — або ж стати джерелом душевних мук і депресії. У найближчому майбутньому немає нічого, крім марноти, забуття й смерті. Якщо відкинути самообман, з'ясується, що життя кожного з нас банальне, незначне й скороминуще.

Такий підхід виявляється хибним, коли йдеться про виживання й продовження роду. Якщо заради цього ми мусимо займатися сізіфовою працею, штовхаючи каменяку вгору по схилу, то такі думки стають додатковим тягарем. Саме тому в усіх світових культурах можна знайти вчення, яке наголошує на існуванні вищої мети. Племена й народи формуються довкола ідеї про те, що, лише ставши частиною великої спіль-

ноти, людина здатна подолати встановлені природою бар'єри. Практично будь-яка релігія може пояснити, що з вами станеться після смерті. Знаходити в цих ученнях невідповідності досить легко, бо вони зазвичай нелогічні й притягнуті за вуха. Скажімо, Річард Докінз у своїй книжці «Ілюзія Бога»¹ радить читачам вдивлятися в порожнечу без страху й не заціклюватися на власній незначущості. Але тут виникає проблема: більшість людей не належать до оксфордської професури й тому заледве можуть сприймати власну мізерність із притаманним Докінзу спокоєм. Власне, кілька років тому під час гостини в його прекрасному оксфордському будинку я сформулював таке запитання: якщо абстрагуватися від суперечки про істинність релігійних догм, то чи можна людину, яка зазнає сильних мук і тримається хіба що на вірі в потойбічне життя, позбавляти її переконань? Докінз не здобувся на відповідь. Якщо ви вважаєте, що невиліковно хворих треба відмовляти від їхніх сподівань на вічне блаженство, то у свої двадцять з гаком я вважав так само. Нехай так, але пам'ятайте: дієве самонавіювання не здатен розвінчати жоден бестселер. Зрештою, життя як еволюція чи природний добір оцінює не правду, а практичність тієї чи іншої схеми.

Візьмімо найпростіший приклад. Є парні органи, за допомогою яких ви читаєте цю книжку, — очі. Щосекунди людське око сприймає гігабіт інформації. Під час передавання по оптичному нерву цей потік даних стискається в тисячу разів і потрапляє в мозок зменшеним до одного мегабіта. З нього мозок обробляє лише сорок біт, а решту відкидає. Дональд Гофман, когнітивний психолог і письменник, порівнює це з книжкою, яку скорочують до тез, і з них теж викидають майже все, аж поки не залишиться сама анотація.

Дивовижно не те, що наш мозок щосекунди стискає книжку до анотації, а те, що нам водночас здається, ніби ми бачимо все, сприймаємо повну картину. Інженер назвав би це явище потужною ілюзією, адже візуальний образ у нашій голові має небагато спільного з реальністю. Утім, для більшості з нас це

¹ Докінз Р. Ілюзія Бога / Річард Докінз ; пер. з англ. Т. Цимбала. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. — 432 с.

здається своєрідною нормою. Виявляється, наявність таких фільтрів в очах і мозку цілком обґрунтована. Справді, чітке бачення реальності лише зашкодило б нам. Очі й мозок функціонують не задля істини, а задля практичності, і тому відсіювання 999 999 960 біт виявляється збіса практичним.

Фактично за тією ж схемою працює і людська психологія. Нам здається, що ми бачимо, чуємо та сприймаємо якусь істину, хоча дуже часто це не так. Як і у випадку з очима, примат функціональності над об'єктивністю є абсолютно виправданим у будь-якій сфері життєдіяльності. Так, доводиться жертвувати істиною, але в такий спосіб досягається головна мета: наш мозок влаштований так, щоб допомагати нам виживати, знаходити нові можливості, ладнати з людьми, давати життя нащадкам та уникати відчуття екзистенційного відчаю. З погляду еволюції об'єктивна істина не лише не мета, а навіть не єдиний шлях до цієї мети.

*

Зигмунд Фройд порівнював людську свідомість із Римом. Він вважав, що вона, як і місто, складається з багатьох по чергово нашарованих рівнів. Далеко не всі його ідеї витримали перевірку сучасними нейробіологією та психологією, але саме це його порівняння і красиве, і дуже точне. Протягом мільйонів років еволюції наш мозок шар за шаром накопичував когнітивні функції. Деякі з них порівняно нові, деякі — дуже давні. Приміром, нейронні мережі людського мозку, які відповідають за страх, дуже схожі на аналогічні мережі в мозку тих видів, що виникли за мільйони років до нас. У нашому мозку відтворені — чи законсервовані — усі системи, які допомагали виживати нашим пращурам. Когнітивні здібності, що з'явилися найпізніше, — новобудови на мапі цього давнього міста, — здатні на неможливі для інших видів речі. Ми вміємо передбачати й уявляти явища віддаленого майбутнього, реалізовувати задуми на десятиліття вперед. Нам немає рівних в умінні застосовувати інтелект і логіку. Наприклад, якщо наш науковий інструментарій указує на невідповідність між об'єктивною реальністю та суб'єктивним сприйняттям, — сферична Земля лише зда-

ється пласкою, — ми можемо поступитися уявленнями на користь доведеного факту. Цими найновішими здібностями воістину можна пишатися. Саме завдяки їм у нас є досягнення науки й технологій, утворена стабільна саморегульована політична система; саме вони стали живильним джерелом мистецтв і філософії.

Але велич наших досягнень призвела до іншої проблеми. Серед інтелектуалів поширилася хибна й напрочуд шкідлива думка, нібито немає нічого важливішого за логіку та здоровий глузд. Багато людей вірять, що світ став би кращим, якби всі проблеми розв'язувалися за допомогою здорового глузду; колись і я зараховував себе до цієї категорії. Але така позиція не враховує — я не враховував теж — того, що хоча логіка і стала вершиною наших розумових здібностей, однак вона лише найновіший шар на тілі цього значно більшого, древнього міста. Воно, хоч і невидиме, нікуди не зникло. Воно не просто існує паралельно, а відіграє ключову роль у багатьох аспектах, пов'язаних із виживанням, розмноженням та адаптацією. Саме невидиме місто встановлює межі нашого кругозору, за які годі зазирнути. Якщо логіка та здоровий глузд пояснюють нам правила гри, то невидиме місто їх визначає. Це матриця, над якою височіють хмарочоси інтелекту. Рештки й катакомби античного Рима як схема чи мапа сучасного міста. Вірити тільки в логіку та глузд — це те саме, що заперечувати історичне значення і вплив давнього міста й оспівувати лише його блискуче сьогодення.

У цій книжці йдеться про те, що де культуру, здоровий глузд і логіку стримують нерозсудливість, фанатизм та упереженість, то там починає визрівати полум'я внутрішньої війни. Ворожнеча між традицією і новим порядком укорінена глибоко в нашому мозку. Коли хмарочоси інтелекту й раціональності починають позиціонувати себе всім містом, неодмінно виникає гостра реакція. Це пояснюється тим, що прогрес людства дуже залежить від роботи стародавнього мозку. Попри всю зневагу раціональної частини свідомості до свого нераціонального й нелогічного двійника, стара та нова системи міцно пов'язані між собою. Розірвати їх означає те саме, що й знищити міські каналізацію, електромережу й водо-

гін — і все одно очікувати від міста видатних п'єс та наукових відкриттів.

«Новий Рим», на відміну від старого міста, розмовляє іншою мовою, і саме тому часто трапляється так, що логіка й раціональність безпорадні перед забобонами, самонавіюванням і теоріями змови. У двох міст різні системи цінностей та способи пізнання. Коли раціональна частина свідомості стверджує, що знає відповіді на всі запитання, її часто не розуміють, ігнорують або саботують. Щоб створити ідеальний світ, ми, поза сумнівом, повинні послуговуватися здоровим глуздом, логікою та наукою, але нам також не обійтися без залучення рівнів свідомості, які відповідають за образність, символи — і самонавіювання.

Про негативні наслідки самообману й самонавіювання написано безліч книжок, серед яких багато справді хороших. Їхні автори знають, про що пишуть. Недалекоглядність часто призводить до катастрофи в політиці, бізнесі й особистому житті. Я так само поділяю застереження щодо високої ціни, яку доводиться сплачувати за віру в ілюзію, і не закликаю зрікатися здорового глузду. Я не захищаю шахраїв та облудників, але те, що самообман часто обертається крахом, не означає відсутності бодай мінімального його впливу на наш добробут. Так, він залежить не лише від логіки й раціональності, хоча саме вони відповідають за чітке прогнозування наслідків.

Замість того щоб позбуватися самонавіювання і всіх його виявів, варто було б спробувати осмислити його та пристосувати до власних потреб. Інакше кажучи, менше перейматися пошуками істини та ставити складніші запитання: якими можуть бути наслідки самонавіювання? кому це вигідно? чи вигоди виправдовують витрати?

Я щонайменше сподіваюся, що ця книжка заохотить вас переглянути своє ставлення до багатьох самонавіювань і визнати їхню ключову роль у власному житті. Зрештою, перед тим як боротися з цим явищем, треба спершу зрозуміти його стихійну силу. Ми протистоїмо не аферистам, конспірологам чи популістам, а насамперед собі. Людський мозок влаштований так, щоб показувати не істину, а окремі фрагменти реальності й спонукати досягати визначеної мети. Що гірше, водно-

час він вмикає ілюзію чіткого й повного розуміння реальності. Нам здається, що наші думки й дії раціональні, що ми обстоюємо істину, хоча насправді керуємося спотвореним уявленням про те, що є добробутом для нашої спільноти, сім'ї та нас самих, — і вважаємо це правдою. Цій ідеї присвячена перша частина книжки. Друга частина містить детальний огляд діяльності «Церкви любові». На прикладі цієї історії ми розглянемо роль самонавіювання в романтичному аспекті життя й пошуку сенсу буття. Третя частина розкриває значення самообману для організації спільнот, племен і народів.

Жертви «Церкви любові» не розгледіли каверзи Лоурі через психологічні рушії, які є в житті кожного з нас. І навіть якщо ми здаємося собі не такими легковажними, то це лише тому, що для нас обставини склалися інакше. Ми такі ж нікчемні й наївні бовдури, просто нам трошки більше пощастило.